સંગીતના તાલના આધારે ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર

સંશોધન : ઉદય શાહ

ગઝલ એ આજનો સૌથી વધુ ખેડાતો કાવ્ય-પ્રકાર છે. ગઝલના અતિપ્રચલિત થવાનું એક મુખ્ય કારણ ગઝલના છંદોની પ્રવાહિતા પણ છે. ગઝલના છંદો લાગત્મક સ્વરૂપવાળા માત્રામેળ છંદો છે કે જેમાં લઘુ-ગુરુ માપ નક્કી કરવા માટે ધ્વનિમેળનો આધાર લેવામાં આવે છે. ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

'અનુભવ' શબ્દનું લેખિત લગાત્મક માપ 'લલલલ' થાય છે પરંતુ 'અનુભવ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ 'અનુભવ્' કરવામાં આવે છે તેથી ઉચ્ચારણ મુજબ 'અનુભવ' શબ્દનું લગાત્મક માપ 'લલગા' થાય છે. અહીં 'અનુ' સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે અને 'ભવ' સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરો છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે પરંતુ સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ વર્જિત છે જ્યારે આપણા ભારતીય માત્રામેળ છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે તથા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે અને સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પણ પ્રયોગ કરી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા માત્રામેળ છંદો કરતાં ચુસ્ત જણાય છે.

ગઝલના છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જ્યારે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આવી છૂટ પણ લઈ શકાતી નથી. આમ ગઝલના છંદોનું સ્વરૂપ આપણા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં શિથિલ જણાય છે.

ગઝલ હંમેશાં બોલચાલની ભાષામાં જ લખાય છે. 'કમલનયન' શબ્દનું બોલચાલની ભાષામાં માપ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) થાય છે અને ગઝલના છંદોમાં 'કમલનયન' શબ્દ

લગાલગા સ્વરૂપે જ પ્રયોજવામાં આવે છે. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં 'કમલનયન' શબ્દ લલલલલલ (ક-મ-લ-ન-ય-ન) સ્વરૂપે જ પ્રયોજી શકાય છે જયારે માત્રામેળ છંદોમાં 'કમલનયન' શબ્દ લગાલગા (ક-મલ-ન-યન) ઉપરાંત ગાલગાલ (કમ-લ-નય-ન), ગાગાગા (કમ-લન-યન), લલગાગા (ક-મ-લન-યન), ગાલલગા (કમ-લ-ન-યન), ગાગાલલ (કમ-લન-ય-ન) વગેરે સ્વરૂપે પણ પ્રયોજી શકાય છે. આમ ગઝલના છંદો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તોથી શિથિલ સ્વરૂપે અને માત્રામેળ છંદોથી ચુસ્ત સ્વરૂપે પ્રયોજાયેલા જોવા મળે છે.

'અનુમતિ' શબ્દનું લેખિત અને પઠન બંને સ્વરૂપે લગાત્મક સ્વરૂપ લલલલ (ચાર સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષર) જ થાય છે. ગઝલના છંદોમાં એકસાથે બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાતો નથી તો 'અનુમતિ' શબ્દ ગઝલમાં કઈ રીતે પ્રયુક્ત થઈ શકે એ જોઈએ. 'અનુમતિ' શબ્દનું 'અનૂમતી' (લગાલગા) સ્વરૂપે કે 'અનૂમતિ' (લગાલલ) સ્વરૂપે પઠન કરવાથી પણ એ કર્ણકટુ લાગતો નથી. આમ 'અનુમતિ' શબ્દ ગઝલમાં લગાલગા કે લગાલલ સ્વરૂપે પ્રયોજી શકાય કે જેથી બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. બે થી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોવાળા બીજા શબ્દો પણ ગઝલમાં આ રીતે પ્રયુક્ત કરી શકાય છે. 'અનુમતિ' શબ્દના પ્રયોગવાળી બે પંક્તિ ઉદાહરણ સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરું છું.

અનૂમતી જો મળે તમારી = લગાલગાગા લગાલગાગા

ન મળી અનૂમતિ આપની = લલગાલગા લલગાલગા

(આપ સૌને લગાત્મક સ્વરૂપ સમજવામાં સરળ પડે તેથી 'અનૂમતી' અને 'અનૂમતિ' લખ્યું છે પરંતુ આપ સૌ ગઝલ લખો ત્યારે 'અનુમતિ' જ લખવું રહ્યું, 'અનૂમતી' કે 'અનૂમતિ' નહીં.)

કોઈપણ માત્રામેળ રચનાના કે કોઈપણ આવૃત્તસંધિ રૂપમેળ રચનાના પઠનમાં અથવા ગાયનમાં અમુક સ્થાન પર વિશેષ થડકાર કે આઘાતનો અનુભવ કરી શકાય છે. આ વિશેષ થડકાર કે આઘાતને જ પદ્યભાર કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ રચનાના છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના આધારે નિશ્ચિત સમયાંતરે પદ્યભારની (વિશેષ થડકાર કે આઘાતની) પુનરાવૃત્તિ થતી હોય છે. પદ્યભાર (વિશેષ થડકાર કે આઘાત) માટે તાલ-સ્થાન અથવા તાળ-સ્થાન શબ્દ પણ પ્રયુક્ત થાય છે, પરંતુ સંગીતમાં તાલ શબ્દ અલગ અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હોવાથી આપણે પદ્યભાર શબ્દનો જ પ્રયોગ કરીશું અને એ જ વધુ ઉચિત છે. છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી સંધિના પદ્યભાર બે પ્રકારના હોય છે, મુખ્ય પદ્યભાર અને ગૌણ પદ્યભાર. મુખ્ય પદ્યભારના પ્રમાણમાં ગૌણ પદ્યભારમાં થડકારનું પ્રમાણ થોડું ઓછું હોય છે. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે જ્યારે એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે

લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગ માટે ગૌણ પદ્યભાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં.

જે રીતે સંગીત-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે તાલ જરૂરી છે એ જ રીતે પદ્ય-રચનામાં પ્રવાહિતા માટે છંદ જરૂરી છે. ગઝલ એ ગેય કાવ્ય પ્રકાર હોવાથી ગઝલના છંદ અને સંગીતના તાલ વચ્ચે સીધો સંબંધ સ્થાપિત થાય છે. ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિનાં પદ્યભાર નિશ્ચિત કરવા માટે આપણે સંગીતના તાલનો જ આધાર લઈશું. ગઝલના છંદોમાં પંચકલ, ષટ્કલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ પ્રકારની સંધિ પ્રયુક્ત થાય છે કે જેનો પદ્યભાર નિશ્ચિત કરવા માટે અનુક્રમે ઝપતાલ (૧૦ માત્રા), તાલ દાદરા (૬ માત્રા), તાલ રૂપક (૭ માત્રા) અથવા તાલ દીપચન્દી (૧૪ માત્રા) અને તાલ કહેરવા (૮ માત્રા) નો પ્રયોગ કરીશું. સૌપ્રથમ હું આ પાંચેય તાલનું વિવરણ પ્રસ્તુત કરું છું.

ઝપતાલ :

માત્રા : ૧૦

ખંડ : ૪ (૨+૩+૨+૩)

તાલીની માત્રા : ૧, ૩ અને ૮

ખાલીની માત્રા : ૬

ધી	ના	ધી	ધી	ના	તી	ના	ધી	ધી	ના
૧ ×	૨	૩ ૨	૪	૫	૬ ૦	૭	૮ ૩	૯	૧૦

તાલ દાદરા :

માત્રા : ૬

ખંડ : ૨ (૩+૩)

તાલીની માત્રા : ૧

ખાલીની માત્રા : ૪

ધા	ધી	ના	ધા	તી	ના
૧ ×	૨	૩	૪ ૦	૫	૬

તાલ રૂપક :

માત્રા : ૭

ખંડ : 3 (3+૨+૨)

તાલીની માત્રા : ૪ અને ૬

ખાલીની માત્રા : ૧

તી	તી	ના	ધી	ના	ધી	ના
૧ ×	૨	3	૪ ૧	૫	૬ ૨	૭

તાલ દીપચન્દી :

માત્રા : ૧૪

ખંડ : ૪ (3+૪+3+૪)

તાલીની માત્રા : ૧, ૪ અને ૧૧

ખાલીની માત્રા : ૮

ધા	ધીં	-	ધા	ગે	તીં	-	તા	તીં	-	ધા	ગે	ધીં	-
૧ ×	૨	3	૪ ૨	૫	૬	૭	૮ ૦	૯	૧૦	૧૧ 3	૧૨	૧3	૧૪

તાલ કહેરવા :

માત્રા : ૮

ખંડ : ૨ (૪+૪)

તાલીની માત્રા : ૧

ખાલીની માત્રા : ૫

ધા	ગે	ન	તી	ન	ક	ધી	ન
૧ ×	૨	3	૪	૫ ૦	૬	૭	૮

તાલના સંદર્ભમાં કેટલાંક પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરું છું.

સમ :

કોઈપણ તાલની પહેલી માત્રાને સમ કહે છે કે જ્યાં પૂરી લયનું વજન આવે છે. સમ એ કોઈપણ તાલની પહેલી અને સૌથી વધુ વજનદાર માત્રા છે. સમ દર્શાવવા માટે × ચિહ્નનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

તાલી :

તાલમાં આઘાતના સ્થાનને તાલી કહે છે. સમ સિવાયના તાલીના સ્થાન દર્શાવવા અંકોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ખાલી :

તાલની એ વિષમ માત્રા કે જેનાથી તાલનું સ્વરૂપ નિર્ધારિત થાય છે એને ખાલી કહેવામાં આવે છે. ખાલી દર્શાવવા માટે 0 ચિહ્નનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

સમ, તાલી અને ખાલીની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યા એક સંગીતકાર જ સારી રીતે સમજી શકે છે, પરંતુ સરળ શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે કોઈ રચનાના ગાયન દરમિયાન શ્રોતાગણ તાળી વગાડીને સાથ આપે તો તેઓની તાળીઓનું સ્થાન રચનામાં પ્રયુક્ત તાલના દરેક ખંડની પહેલી માત્રા પર હશે, એટલે કે શ્રોતાગણની તાળીઓનું સ્થાન રચનામાં પ્રયુક્ત તાલના સમ, તાલી અને ખાલી પર હશે. જેમકે ઝપતાલમાં તાલબદ્ધ થયેલી રચનામાં શ્રોતાગણ તાળી વગાડીને સાથ આપે તો તેઓની તાળીઓનું સ્થાન ઝપતાલની ૧, ૩, ૬ અને ૮ મી માત્રા પર (અનુક્રમે ઝપતાલના સમ, તાલી, ખાલી અને તાલી પર) હશે.

આપણે ઊપર જોયું કે કોઈપણ તાલના દરેક ખંડની પહેલી માત્રા તાલની અન્ય માત્રાની સરખામણીમાં વધુ વજનદાર હોય છે તથા પહેલા ખંડની પહેલી માત્રા (સમ) અન્ય ખંડની પહેલી માત્રાની સરખામણીમાં વધુ વજનદાર હોય છે. સંગીતના તાલના આધારે ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર નિશ્ચિત કરવા માટે જે તે પ્રકારની સંધિને અનુરૂપ તાલમાં લઘુ-ગુરુ અક્ષરોને એવી રીતે ગોઠવવાના રહેશે કે જેથી લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં તાલના દરેક ખંડની પહેલી માત્રા પર બને ત્યાં સુધી ગુરુઅક્ષર જ આવે. ત્યારબાદ સમના આધારે (તાલની પહેલી અને સૌથી વધુ વજનદાર માત્રાના આધારે) મૂળ સંધિ નિશ્ચિત કરીશું કે જેના પહેલા અક્ષર પર જ મુખ્ય પદ્યભાર હશે. જે તે પ્રકારની સંધિને અનુરૂપ તાલના પહેલા ખંડની પહેલી માત્રાના આધારે (સમના આધારે) મૂળ

સંધિનો મુખ્ય પદ્યભાર સ્થાપિત કરી શકાય છે તથા બીજા ખંડની પહેલી માત્રાના આધારે મૂળ સંધિનો ગૌણ પદ્યભાર સ્થાપિત કરી શકાય છે. જે તે પ્રકારની મૂળ સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારના આધારે ઉપરોક્ત પદ્ધતિથી દરેક પ્રકારની બાકીની સંધિના પણ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે. આ રીતે પંચકલ, ષટ્કલ, સપ્તકલ અને અષ્ટકલ પ્રકારની મૂળ સંધિ તથા મૂળ સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર નિશ્ચિત કર્યા બાદ એ મૂળ સંધિના આધારે ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત અન્ય સંધિઓ તથા એનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર પણ નિશ્ચિત કરી શકાશે. મૂળ સંધિનો પ્રયોગ ગઝલના છંદોમાં થતો પણ હોય અથવા ન પણ થતો હોય એવું બની શકે છે.

મુખ્ય પદ્યભારવાળા અક્ષરને ઊપર ટપકું કરીને અને ગૌણ પદ્યભારવાળા અક્ષરને નીચે ટપકું કરીને દર્શાવ્યા છે.

: પંચકલ સંધિ :

પંચકલ સંધિમાં એક લઘુઅક્ષર અને બે ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થાય છે કે જેની કુલ માત્રા પાંચ થાય છે. ૧૦ માત્રાના ઝપતાલમાં પંચકલ સંધિ બે વાર નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	ગ઼ા	-	લ	ગાં	-	ગ઼ા	-	લ
૧ ×	૨	૩ ૨	૪	૫	૬ ૦	૭	૮ ૩	૯	૧૦

ઉપર ઝપતાલની ૧ થી ૫ માત્રા અને ૬ થી ૧૦ માત્રા એ બંનેમાંથી મૂળ પંચકલ સંધિ ગાંગ઼ાલ પ્રાપ્ત થાય છે. ગાંગ઼ાલ સંધિના આધારે અન્ય પંચકલ સંધિ લગાંગ઼ા અને ગ઼ાલગાં પ્રાપ્ત થાય છે.

: ષટ્કલ સંધિ :

ષટ્કલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષર અને બે ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થાય છે કે જેની કુલ માત્રા છ થાય છે. ગઝલના છંદોમાં બે પ્રકારની ષટ્કલ સંધિ પ્રયુક્ત થાય છે.

(૧)	બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતાં હોય એવી ષટ્કલ સંધિ
(૨)	બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી ષટ્કલ સંધિ

: બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતાં હોય એવી મૂળ ષટ્કલ સંધિ :

૬ માત્રાના તાલ દાદરામાં બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતાં હોય એવી ષટ્કલ સંધિ નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	લ	ગ઼ા	-	લ
૧ ×	૨	૩	૪ ૦	૫	૬

તાલ દાદરાના આધારે બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતાં હોય એવી મૂળ ષટ્કલ સંધિ ગાંલગ઼ાલ અથવા ગ઼ાલગાંલ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે ષટ્કલ સંધિ ગાલગાલ એ ત્રિકલ સંધિ ગાલ નું આવર્તિત સ્વરૂપ છે.

ગાંલગ઼ાલ અથવા ગ઼ાલગાંલ સંધિના આધારે બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતાં હોય એવી અન્ય ષટ્કલ સંધિ લગાંલગ઼ા અથવા લગ઼ાલગાં પ્રાપ્ત થાય છે.

: બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી મૂળ ષટ્કલ સંધિ :

૬ માત્રાના તાલ દાદરામાં બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી ષટ્કલ સંધિ નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	લ	લ઼	ગા	-
૧ ×	૨	૩	૪ ૦	૫	૬

તાલ દાદરાના આધારે બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી મૂળ ષટ્કલ સંધિ ગાંલલ઼ગા પ્રાપ્ત થાય છે. ગાંલલ઼ગા સંધિના આધારે બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી અન્ય ષટ્કલ સંધિ લલ઼ગાગાં અને ગાગાંલલ઼ પ્રાપ્ત થાય છે.

: સપ્તકલ સંધિ :

સૌપ્રથમ એમ માની લઈએ કે સપ્તકલ સંધિમાં એક લઘુઅક્ષર અને ત્રણ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થાય છે. સપ્તકલ સંધિની કુલ માત્રા સાત થાય છે. ૭ માત્રાના તાલ રૂપકમાં સપ્તકલ સંધિ નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	લ	ગ઼ા	-	ગા	-
૧ ×	૨	૩	૪ ૧	૫	૬ ૨	૭

તાલ રૂપકના આધારે ત્રણ ગુરુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી મૂળ સપ્તકલ સંધિ ગાંલગ઼ાગા પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૪ માત્રાના તાલ દીપચન્દીમાં એક લઘુઅક્ષર અને ત્રણ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી સપ્તકલ સંધિ બે વાર નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	લ	ગ઼ા	-	ગા	-	ગાં	-	લ	ગ઼ા	-	ગા	-
૧ ×	૨	૩	૪ ૨	૫	૬	૭	૮ ૦	૯	૧૦	૧૧ ૩	૧૨	૧૩	૧૪

તાલ દીપચન્દીની ૧ થી ૭ માત્રા અને ૮ થી ૧૪ માત્રા એ બંનેમાંથી પણ ત્રણ ગુરુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી મૂળ સપ્તકલ સંધિ ગાંલગ઼ાગા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાંલગ઼ાગા સંધિના આધારે ત્રણ ગુરુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી અન્ય સપ્તકલ સંધિ લગ઼ાગાગાં, ગાગાંલગ઼ા અને ગ઼ાગાગાંલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાંલગ઼ાગા સંધિના પદ્યભાર વિનાના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે લઘુઅક્ષરો લેવાથી ત્રણ લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળી મૂળ સપ્તકલ સંધિ ગાંલગ઼ાલલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાંલગ઼ાલલ સંધિના આધારે ત્રણ લઘુઅક્ષરો પ્રયુક્ત થતાં હોય એવી અન્ય સપ્તકલ સંધિ લગ઼ાલલગાં, લલગાંલગ઼ા અને ગ઼ાલલગાંલ પ્રાપ્ત થાય છે.

: અષ્ટકલ સંધિ :

સૌપ્રથમ એમ માની લઈએ કે અષ્ટકલ સંધિમાં ચાર ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થાય છે કે જેની કુલ માત્રા આઠ થાય છે. ૮ માત્રાના તાલ કહેરવામાં અષ્ટકલ સંધિ નીચે મુજબ આવી શકે છે.

ગાં	-	ગા	-	ગ઼ા	-	ગા	-
૧ ×	૨	૩	૪	૫ ૦	૬	૭	૮

તાલ કહેરવાના આધારે મૂળ અષ્ટકલ સંધિ ગાંગાગ઼ાગા પ્રાપ્ત થાય છે. અષ્ટકલ સંધિમાં પ્રયુક્ત ચાર ગુરુઅક્ષરો પૈકી કયો ગુરુઅક્ષર પહેલી માત્રા પર સ્થિત છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ફક્ત ગુરુઅક્ષરોના પ્રયોગવાળા છંદોની રચનાના પઠન અથવા ગાયન દ્વારા ગાગાગાગા સંધિના પહેલા અથવા બીજા ગુરુઅક્ષર પર પદ્યભાર અનુભવી શકાય છે. આમ મૂળ અષ્ટકલ સંધિ ગાગાગાગા બે રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ા.

ગાંગાગ઼ાગા સંધિના પદ્યભાર વિનાના કોઈ એક કે બંને ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર બે લઘુઅક્ષરો લેવાથી અન્ય અષ્ટકલ સંધિ ગાંલલગ઼ાગા, ગાંગાગ઼ાલલ અને ગાંલલગ઼ાલલ પ્રાપ્ત થાય છે. ગાંગાગ઼ાગા સંધિના પહેલા બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવાથી અષ્ટકલ સંધિ લંગાલગ઼ાગા અને છેલ્લા બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવાથી અષ્ટકલ સંધિ ગાંગાલ઼ગાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગાગાંગાગ઼ા સંધિના પદ્યભાર વિનાના કોઈ એક કે બંને ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર બે લઘુઅક્ષરો લેવાથી અન્ય અષ્ટકલ સંધિ લલગાંગાગ઼ા, ગાગાંલલગ઼ા અને લલગાંલલગ઼ા પ્રાપ્ત થાય છે. ગાગાંગાગ઼ા સંધિના વચ્ચેના બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવાથી અષ્ટકલ સંધિ ગાલંગાલગ઼ા પ્રાપ્ત થાય છે.

બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવા માટે એ બે ગુરુઅક્ષરો ગાંગા અથવા ગ઼ાગા સ્વરૂપે જ હોવા જોઈએ. ગાગાં અથવા ગાગ઼ા સ્વરૂપના બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લઈ શકાય નહીં. એટલે કે જે બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવામાં આવે એ બે ગુરુઅક્ષરો પૈકી પહેલા ગુરુઅક્ષર પર મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર સ્થિત હોવો જ જોઈએ.

ગઝલનાં છંદોની રચનાની આ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ મૂળ પંચકલ સંધિ ગાંગ઼ાલ અને મૂળ ષટ્કલ સંધિ ગાંલગ઼ાલ અથવા ગ઼ાલગાંલનો પ્રયોગ ગઝલના છંદોમાં થતો નથી કારણ કે સંધિનો અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર છે જ્યારે મૂળ ષટ્કલ સંધિ ગાંલલ઼ગા, મૂળ સપ્તકલ સંધિ ગાંલગ઼ાગા અને મૂળ અષ્ટકલ સંધિ ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ાનો પ્રયોગ ગઝલના છંદોમાં થાય છે કારણ કે સંધિનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર છે.

ગઝલમાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતા નથી. તેથી બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવતા હોય એવી સંધિની યાદી પ્રસ્તુત કરું છું કે જે દરેક સંધિના મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા છે. આ યાદીને બે વિભાગમાં પ્રસ્તુત કરું છું, અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોય એવી સંધિ અને અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી સંધિ.

અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર (ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

લગાંગ઼ા

ગ઼ાલગાં

: ષટ્કલ સંધિ :

લગાંલગ઼ા અથવા લગ઼ાલગાં

લલ઼ગાગાં

ગાંલલ઼ગા

: સપ્તકલ સંધિ :

લગ઼ાગાગાં

ગાંલગ઼ાગા

ગાગાંલગ઼ા

લલગાંલગ઼ા

લગ઼ાલલગાં

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ા

લંગાલગ઼ાગા

લલગાંગાગ઼ા

ગાંલલગ઼ાગા

ગાગાંલલગ઼ા

લલગાંલલગ઼ા

ગાલંગાલગ઼ા

અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય અને બેથી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત ન થતા હોય એવી સંધિનાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર (ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

: પંચકલ સંધિ :

ગાંગ઼ાલ

: ષટ્કલ સંધિ :

ગાંલગ઼ાલ અથવા ગ઼ાલગાંલ

ગાગાંલલ઼

: સપ્તકલ સંધિ :

ગાંલગ઼ાલલ

ગ઼ાગાગાંલ

ગ઼ાલલગાંલ

: અષ્ટકલ સંધિ :

ગાંગાગ઼ાલલ

ગાંલલગ઼ાલલ

ગાંગાલ઼ગાલ

ઉપરોક્ત સંધિઓના અભ્યાસ પરથી નીચે મુજબના કેટલાંક તારણો કાઢી શકાય છે.

(૧)	કોઈપણ સંધિમાં મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ થયો નથી.
(૨)	જે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત હોય તે સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભારવાળા લઘુઅક્ષર પછી ગુરુઅક્ષરનો જ પ્રયોગ થયો છે.
(૩)	મુખ્ય અને ગૌણ એ બંને પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર જ સ્થિત હોય એવી એકપણ સંધિ પ્રયુક્ત થતી નથી.
(૪)	કોઈપણ એક સંધિના એક થી વધુ આવર્તનોનો પ્રયોગ કરવાથી પ્રાપ્ત સ્વરૂપમાં પણ બેથી વધુ સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવતાં નથી.
(૫)	દરેક પંચકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે દ્વિકલ (ગા) અને ત્રિકલ (ગાલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૬)	દરેક ષટ્કલ સંધિમાં એક ત્રિકલ (ગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ત્રિકલ (ગાલ અથવા લગા) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ત્રિકલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૭)	દરેક સપ્તકલ સંધિમાં મુખ્ય પદ્યભારથી અને ગૌણ પદ્યભારથી અનુક્રમે ત્રિકલ (ગાલ) અને ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ) સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૮)	દરેક અષ્ટકલ સંધિમાં એક ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) મુખ્ય પદ્યભારથી અને બીજું ચતુષ્કલ (ગાગા અથવા ગાલલ અથવા લગાલ) ગૌણ પદ્યભારથી એમ બે ચતુષ્કલ સ્પષ્ટ રીતે છુટા પાડી શકાય છે.
(૯)	જે અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા ન હોય એવી અષ્ટકલ સંધિમાં બે લઘુઅક્ષરની વચ્ચે એક થી વધુ ગુરુઅક્ષર પ્રયુક્ત થતાં નથી.

(૧૦)	લંગાલગ઼ાગા અને ગાલંગાલગ઼ા એ બે અષ્ટકલ સંધિમાં જ મુખ્ય પદ્યભાર લઘુઅક્ષર પર સ્થિત છે કારણ કે એ બંને સંધિ અનુક્રમે ગાંગાગ઼ાગા અને ગાગાંગાગ઼ા સંધિના જ સ્વરૂપ છે.

ફક્ત અષ્ટકલ સંધિમાં મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભારથી શરુ થતાં બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવાની છૂટ છે. એટલે કે જે બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવામાં આવે એ બે ગુરુઅક્ષરો પૈકી પહેલા ગુરુઅક્ષર પર મુખ્ય અથવા ગૌણ પદ્યભાર સ્થિત હોવો જ જોઈએ. બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લેવા માટે એ બે ગુરુઅક્ષરો ગાંગા અથવા ગ઼ાગા સ્વરૂપે જ હોવા જોઈએ. ગાગાં અથવા ગાગ઼ા સ્વરૂપના બે ગુરુઅક્ષરોના સ્થાન પર લગાલ લઈ શકાય નહીં. લગાલ સંધિનો પ્રયોગ એકસાથે એકથી વધુ વખત કરી શકાય નહીં તથા છંદના અંતે પણ કરી શકાય નહીં. લગાલ સંધિનો પ્રયોગ એકસાથે એકથી વધુ વખત કરવાથી છંદની પ્રવાહિતામાં અવરોધ ઊભો થાય છે.

ઉપરોક્ત નિયમના અપવાદ રૂપે કોઈકવાર ગાંગાગ઼ાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલગાલગા સંધિનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે કે જેમાં ગૌણ પદ્યભારની માત્રા સ્પષ્ટ રૂપે દેખાતી નથી. ગાંલગાલગા સંધિના કોઈપણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાશે નહીં કારણ કે એમ કરવાથી બેથી વધુ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા લઘુઅક્ષરો એકસાથે આવી જશે. બને ત્યાં સુધી ગાંગાગ઼ાગા સંધિના વિકલ્પ રૂપે ગાંલગાલગા સંધિનો પ્રયોગ ટાળવો જોઈએ.

ગઝલના છંદશાસ્ત્ર અનુસાર પંક્તિને (મિસરા) અંતે આવતા લઘુઅક્ષરને અલગ ન ગણતાં એ પહેલાનાં ગુરુઅક્ષરમાં જ સમાવિષ્ટ કરી દેવામાં આવે છે એટલે કે પંક્તિના અંતિમ લઘુઅક્ષરને તે પહેલાનાં ગુરુઅક્ષર સાથે સંયુક્ત રીતે જ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. આમ આપણી પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષરવાળી સંધિ જ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થશે.

જે સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જોવા મળતી હોય એવી સંધિને મુખ્ય સંધિ કહીશું અને જે સંધિનો પ્રયોગ મુખ્ય સંધિના વિકલ્પ રૂપે જ થતો હોય એવી સંધિને ગૌણ સંધિ કહીશું. ગૌણ સંધિના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદોની ગઝલો જવલ્લે જ જોવા મળતી હોય છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી મુખ્ય સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૧) લગાંગ઼ા

(૦૨) ગ઼ાલગાં

(૦૩) લગાંલગ઼ા અથવા લગ઼ાલગાં

(૦૪) લલ઼ગાગાં

(૦૫) ગાંલલ઼ગા

(૦૬) લગ઼ાગાગાં

(૦૭) ગાંલગ઼ાગા

(૦૮) ગાગાંલગ઼ા

(૦૯) લલગાંલગ઼ા

(૧૦) લગ઼ાલલગાં

(૧૧) ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ા

(૧૨) લંગાલગ઼ાગા

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિ :

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

(૦૬) લગ઼ાગાગાં = લગ઼ાલલગાં

(૦૭) ગાંલગ઼ાગા = ગાંલગ઼ાલલ

(૦૮) ગાગાંલગ઼ા = લલગાંલગ઼ા

(૧૧) ગાંગાગ઼ાગા = લંગાલગ઼ાગા, ગાંલલગ઼ાગા, ગાંગાગ઼ાલલ, ગાંલલગ઼ાલલ, ગાંગાલ઼ગાલ.

(૧૧) ગાગાંગાગ઼ા = લલગાંગાગ઼ા, ગાગાંલલગ઼ા, લલગાંલલગ઼ા, ગાલંગાલગ઼ા.

છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે. એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોના પ્રયોગની છૂટ ઉપરોક્ત નિયમને આધીન ફક્ત અષ્ટકલ સંધિ 'ગાંગાગ઼ાગા' અથવા 'ગાગાંગાગ઼ા'ના આવર્તિત સ્વરૂપના છંદો પુરતી જ મર્યાદિત રાખવી હિતાવહ છે.

ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત થતી ગૌણ સંધિની યાદી પરથી કયા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરી શકાય એ બાબત સરળતાથી સમજી શકાશે. ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ અષ્ટકલ સંધિ 'ગાંગાગ઼ાગા' અથવા 'ગાગાંગાગ઼ા'ના વિકલ્પ પુરતો જ એ રીતે મર્યાદિત રાખવો જોઈએ કે જેથી છંદનો અંત્યાક્ષર ગુરુઅક્ષર જ આવે એટલે કે અંત્યાક્ષર લઘુઅક્ષર હોય એવી ગૌણ સંધિનો પ્રયોગ છંદમાં અંતિમ સંધિના વિકલ્પ રૂપે કરી શકાય નહીં.

પંચકલ અને ષટ્કલ સંધિના પ્રયોગવાળા છંદોમાં એક ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ લેવાની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી જયારે સપ્તકલ સંધિના પ્રયોગવાળા છંદોમાં આવી છૂટ કોઈકવાર લઈ શકાય છે. અરૂઝમાં મૂળભૂત સંધિમાં લલગાંલગ઼ા અને લગ઼ાલલગાં સંધિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જે અનુક્રમે ગાગાંલગ઼ા અને લગ઼ાગાગાં સંધિનું જ સ્વરૂપ છે.

'ગની' દહીંવાળાની 'લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગા' છંદની એક ગઝલનો મતલા અને બે શેર આ સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત છે.

ન આવી હદ સિતમગરના દમનની,
વટાવી હું ગયો સીમા સહનની.
ન હોતે પ્રેમનાં ઝરણાં મધુરાં,
તો ખારી થઈ જતે સરિતા જીવનની.
કયો સાગર છે એનું લક્ષ્ય-બિંદુ,
વહી ક્યાં જાય છે સરિતા જીવનની.

ઉપરોક્ત બંને શેરમાં 'સરિતા' શબ્દ કે જેનું સ્વરૂપ 'લલગા' હોવા છતાં 'ગાગા' સ્વરૂપે એ રીતે પ્રયોજાયો છે કે જેથી 'સરિ' અક્ષરો પદ્યભાર વિનાના ગુરુઅક્ષર પર 'લલ' સ્વરૂપે આવે.

આ જ સંદર્ભમાં 'શૂન્ય' પાલનપુરીની 'ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ા' છંદની એક ગઝલનો મતલા અને એક શેર આ સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત છે.

જીવતરમાં આશનું છળ હોય ના કારણ વગર,
ડગલે પગલે મોત આગળ હોય ના કારણ વગર.
પ્યાસને પંપાળવાનું માત્ર એ પરિણામ છે,
પ્રાણ મારા રણમાં મૃગજળ હોય ના કારણ વગર.

ઉપરોક્ત શેરમાં ‘પરિણામ’ શબ્દ કે જેનું સ્વરૂપ ‘લલગાલ’ હોવા છતાં ‘ગાગાલ’ સ્વરૂપે એ રીતે પ્રયોજાયો છે કે જેથી ‘પરિ’ અક્ષરો પદ્યભાર વિનાના ગુરુઅક્ષર પર ‘લલ’ સ્વરૂપે આવે.

અંતે અગાઉ જોઈ ગયેલ ગઝલના ૩૦ છંદોની યાદી મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભાર તથા તર્ક-સંગત નામ સહિત પ્રસ્તુત કરું છું.

(ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર)

૦૧	લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગ઼ા
૦૨	લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાં તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંગ઼ા-ગા
૦૩	લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા લગાંગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૮લગાંગ઼ા
૦૪	ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં તર્ક-સંગત નામ : ૪ગ઼ાલગાં
૦૫	ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગ઼ાલગાં-લગા
૦૬	ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં ગ઼ાલગાં તર્ક-સંગત નામ : ૮ગ઼ાલગાં
૦૭	લગાંલગ઼ા લગાંલગ઼ા લગાંલગ઼ા લગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪લગાંલગ઼ા
૦૮	ગાંલગ઼ા લગાંલગ઼ા ગાંલગ઼ા લગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨(-લ+૨લગાંલગ઼ા)
૦૯	ગાગાં લલ઼ગાગાં લલ઼ગાગાં લલ઼ગાગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૪લલ઼ગાગાં

૧૦	લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગાગાં તર્ક-સંગત નામ : ૪લગ઼ાગાગાં
૧૧	લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગાગાં લગ઼ાગા તર્ક-સંગત નામ : ૩લગ઼ાગાગાં-ગા
૧૨	ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંલગ઼ાગા-ગા
૧૩	ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૩ગાંલગ઼ાગા-ગા
૧૪	ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ા ગાંલગ઼ાગા ગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાંલગ઼ાગા-ગા)
૧૫	ગાગાંલગ઼ા ગાગાંલગ઼ા ગાગાંલગ઼ા ગાગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાગાંલગ઼ા
૧૬	લલગાંલગ઼ા લલગાંલગ઼ા લલગાંલગ઼ા લલગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪લલગાંલગ઼ા
૧૭	લંગાલગ઼ાગા લંગાલગ઼ાગા લંગાલગ઼ાગા લંગાલગ઼ાગા તર્ક-સંગત નામ : ૪લંગાલગ઼ાગા
૧૮	ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ા ગાગાંગાગ઼ા ગાગાંગાગ઼ા ગાગાંગાગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાગાંગાગ઼ા
૧૯	ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૪ગાંગાગ઼ાગા-ગા

૨૦	ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ાગા તર્ક-સંગત નામ : ૨ગાંગાગ઼ાગા અથવા ગાગાંગાગ઼ા ગાગાંગાગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨ગાગાંગાગ઼ા
૨૧	ગાંગાગ઼ાગા ગાંગાગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨ગાંગાગ઼ાગા-ગા
૨૨	ગાગાંગાગ઼ા ગાગાં ગાગાંગાગ઼ા ગાગાં તર્ક-સંગત નામ : ૨(૨ગાગાંગાગ઼ા-ગાગા)
૨૩	ગાગાંલગ઼ા લગાંગ઼ા ગાગાંલગ઼ા લગાંગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાગાંલગ઼ા+લગાંગ઼ા)
૨૪	લલગાંલગ઼ા લગાંગ઼ા લલગાંલગ઼ા લગાંગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨(લલગાંલગ઼ા+લગાંગ઼ા)
૨૫	ગાંલલ઼ગા લગાંલગ઼ા ગાંલલ઼ગા લગાંલગ઼ા તર્ક-સંગત નામ : ૨(ગાંલલ઼ગા+લગાંલગ઼ા)
૨૬	ગાગાં લગ઼ાલગાં લલ઼ગાગાં લગ઼ાલગાં તર્ક-સંગત નામ : -લલ+૨(લલ઼ગાગાં+લગ઼ાલગાં)
૨૭	લગ઼ાલગાં લલ઼ગાગાં લગ઼ાલગાં લલ઼ગા તર્ક-સંગત નામ : ૨(લગ઼ાલગાં+લલ઼ગાગાં)-ગા
૨૮	ગાલ઼ગાગાં લલ઼ગાગાં લલ઼ગાગાં લલ઼ગા તર્ક-સંગત નામ : લ+૪લલ઼ગાગાં-ગા
૨૯	ગાલ઼ગાગાં લલ઼ગાગાં લલ઼ગા તર્ક-સંગત નામ : લ+૩લલ઼ગાગાં-ગા

૩૦	ગાલ઼ગાગાં લગ઼ાલગાં લલ઼ગા તર્ક-સંગત નામ : લ+લલ઼ગાગાં+લગ઼ાલગાં+લલ઼ગાગાં-ગા

છંદ ક્રમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલ઼ગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે. આ લલ઼ગાગાં સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી છેલ્લી સંધિ લલગા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો અથવા એક ગુરુઅક્ષરનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે. આમ છંદ ક્રમાંક ૨૭, ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં છેલ્લી સંધિ લલગા અને ગાગા એ બંને સ્વરૂપે સ્વીકાર્ય છે.

છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં પહેલી સંધિ ગાલ઼ગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે કે જેમાં મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગ઼ાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલ઼ગાગાં) પર સ્થિત છે. લલ઼ગાગાં સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરતાં લલલ઼ગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગઝલના છંદોમાં બે થી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા નથી. આ આધાર પર લલલ઼ગાગાં સંધિના બીજા અને ત્રીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં લગાગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો સમાવેશ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિની યાદીમાં થઈ જ ગયો છે, પરંતુ લલલ઼ગાગાં સંધિના પહેલા અને બીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં ગાલ઼ગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગ઼ાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલ઼ગાગાં) પર સ્થિત છે. ગાલ઼ગાગાં સંધિ કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે એનો પ્રયોગ ષટ્કલ સંધિ લલ઼ગાગાં અને લગ઼ાલગાં સાથે મિશ્ર રૂપે જ થયેલો જોવા મળે છે. ષટ્કલ સંધિ લલ઼ગાગાં અને લગ઼ાલગાં નાં પદ્યભાર પણ સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર જ સ્થિત છે. છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં કોઈકવાર પહેલી સંધિ ગાલ઼ગાગાં ના સ્થાન પર લગાગાગાં પણ પ્રયુક્ત થયેલી જોવા મળે છે.

લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદ ક્રમાંક ૨૫ સિવાય બધા જ અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) મુખ્ય પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત છે અને બધા જ ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહે છે જે સ્વીકાર્ય છે. છંદ ક્રમાંક ૨૫ માં સંધિના મિશ્રણના કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેલી છે અને તેથી જ એમાં મુખ્ય પદ્યભાર અનુક્રમે ૭ અને ૫ માત્રાના અંતર પર સ્થિત છે. જે છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે મુખ્ય પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા અને ગેય-તત્વ પણ ઓછાં થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

Uday Shah
(Singer – Music Composer – Poet)
Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.
Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632
: Websites :
http://www.udayshahghazal.com/
https://sites.google.com/site/udayshahghazal/
https://sites.google.com/site/udayshahghazals/
https://sites.google.com/site/udayshahxyz/